

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

SAİT MEHMET MASHAR OĞLU ŞİMŞEK

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA
MƏTBUAT VƏ OSMANLI TÜRKCƏSİ

5710.01- Türk dilləri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2015

Dissertasiya Qafqaz Universitetinin Türk dili və ədəbiyyatı bölməsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Nizami Qulu oğlu Cəfərov

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
AMEA-nın müxbir üzvü

Rəsmi aponevterlər:

Zemfira Musa qızı

filologiya üzrə elmlər doktoru

Qızılgül Ağaəli qızı Abdullayeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat:

Bakı Slavyan Universitetinin Türkologiya kafedrası

Müdafiə “_15_”_05_____ 2015-ci il saat “_____” Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, Az 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “_____”_____ 2015-ci ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə elmlər doktoru:**

N.F.Seyidəliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Türk və Azərbaycan dillərini genetik, mənəvi, mədəni-tarixi ortaqlıq, dil və din birliyi birləşdirir. Etnik mənşəyi bir olan bu dillərin tarixi inkişafında özünəməxsus, fərdi xüsusiyyətlər yaransa da, onların ümumi əlamətləri də mühafizə olunmuşdur.

Altay ailəsinə aid Türk dillərinin oğuz qrupunun oğuz-səlcuq yarımqrupuna aid olan türk və Azərbaycan dillərinin tarixi əlaqələrinin, dil təmaslarının tədqiqi türkologiya elmi üçün aktualdır. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan xalqının tarixində bir dönüş nöqtəsidir. Həmin dövr müxtəlif məsələlərə qulluq edən ziyalılar tərəfindən Azərbaycan dilinin saflığı, Azərbaycan ədəbi dilinin statusu uğrunda gərgin mübarizələr aparılan, ziddiyyətli ideyaların təbliğ olunduğu tarixi mərhələdir.

Bu tarixi dövəmdə bu iki doğma dilin mətbuat üslubu səviyyəsində əlaqələrinin öyrənilməsi, eyni zamanda, hər iki xalqın tarixi münasibətlərinin tədqiqi üçün də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinin publisistik üslubunun hansı normalar, hansı örnəklər əsasında qəbul olunması, ziyalı dili ilə sadə xalq dilinin arasında hansı meyarların müəyyənəlməsi məsələsində ziyalılar arasında fikir ixtilafı mövcud idi.

Məhz XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinin, o cümlədən mətbuat üslubunun formalaşması zamanı baş verən proseslərin öyrənilməsi, türk (osmanlı) dilinin Azərbaycan mətbuat üslubuna təsirinin tarixi səbəblərinin tədqiqi Azərbaycan ədəbi dilinin tarixinin öyrənilməsi üçün də aktualıq kəsb edir. Yəni XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan mətbuatında baş verən proseslərin öyrənilməsi ədəbi dil tarixinin bu dövrünün tədqiqi üçün çox əhəmiyyətlidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatında dil məsələsi ilə bağlı baş verən fərqli proseslərin şərhini vermək.

- XX əsrin əvvəllərində mətbuatda ədəbi dil mövzusunda ziyalıların fərqli fikirlərinin olmasının obyektiv və subyektiv səbəblərini aşkarlamaq.

- XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda nəşr edilən mətbu orqanların dilinə türk (osmanlı) dilinin təsirinin səbəblərini müəyyənləşdirmək.

- XX əsrin əvvəllərində daha çox hansı mətbuat orqanlarında osmanlı türkcəsinin təsir dairəsinin olmasını təsbit etmək.

- Vaxtilə Azərbaycanda bəzi mətbuat orqanlarında ədəbi dil kimi osmanlı dilinə üstünlük verilməsinin tarixi şəraitlə bağlılığını üzə çıxarmaq.

- Türk (osmanlı) dilinin Azərbaycan ədəbi dilinin mətbuat üslubuna təsir istiqamətlərini aşkarlamaq.

- XX əsrin əvvəllərində Ortaq Türk dili və Ortaq Türk Əlifbası ideyasının yayılmasında mətbuatın tarixi rolunu və mövqeyini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın obyektı. XX əsrin əvvəllərində dərc olunan mətbu orqanlar, qəzet və jurnallardır.

Tədqiqatın predmeti. XX əsrin əvvəllərində dərc olunan mətbuat orqanlarının dil xüsusiyyətləridir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatda ilk dəfə olaraq XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatına türk (osmanlı) dilinin təsiri, onun səbəbləri, bu təsirin əsas istiqamətləri kompleks şəkildə araşdırılmışdır. Bu araşdırmada osmanlı türkcəsinin Azərbaycan ədəbi dilinə fonetik, leksik və qrammatik səviyyədə təsirinə səbəbləri, bu təsirin Azərbaycan ədəbi dilinin tarixində hansı səviyyədə iz qoyduğu müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyada əldə olunan nəticələrdən Azərbaycan ədəbi dil tarixinin öyrənilməsi zamanı istifadə oluna bilər. Araşdırma türk və Azərbaycan dillərinin tarixi və genetik əlaqələrinin öyrənilməsi baxımından da olduqca əhəmiyyətlidir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Tədqiqatda XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatında gedən proseslər izlənilmişdir.

- XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbi dilinin mətbuat üslubunun formalaşması dövrüdür.

- Tədqiqat sübut edir ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinin statusu uğrunda gedən prosesdə ictimai-siyasi amillər də mühüm rol oynamışdır.

- Araşdırmada XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinin mətbuat üslubuna osmanlı türkcəsinin təsiri faktlarının obyektiv və subyektiv səbəbləri göstərilmişdir.

- XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuat dilinə osmanlı türkcəsinin təsirinə fərqli tərəfləri müəyyənləşdirilmişdir.

- Araşdırma Azərbaycan ədəbi dil tarixinin XX əsrin əvvəllərindəki mərhələsinin geniş rəkursda öyrənilməsi işinə yardım edir.

Tədqiqatın metod və mənbələri. Dissertasiyada əsasən təsviri, müqayisəli metodlardan istifadə olunmuşdur. Tədqiqatın əsas mənbələri Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərində nəşr olunan qəzet və jurnallardır.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi Qafqaz Universitetinin Türk dili və ədəbiyyatı bölməsində yerinə yetirilmişdir. Dissertasiya mövzusu ilə bağlı 12 məqalə çap olunmuş, müxtəlif konfranslarda məruzələr edilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQİQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın I fəslı “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatında dil məsələləri” adlanır. Üç bölmədən ibarət olan bu fəsildə XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında mətbuatın rolu və mətbuatda dil məsələləri araşdırılmışdır.

Azərbaycan ədəbi dili zəngin bir inkişaf yolu keçmişdir. Bu dilin fonetik, leksik, qrammatik normaları müxtəlif zamanlarda və müxtəlif səviyyələrdə formalaşmışdır. Azərbaycan ədəbi dilinin publisistik qolu, yəni mətbuat üslubu, mətbuat dili də özünəməxsus tarixi mərhələlər keçmişdir. Hər bir tarixi mərhələnin spesifik xüsusiyyətləri, ədəbi dilə fərqli təsir istiqamətləri olmuşdur. O cümlədən XX əsrin əvvəlləri də həm Azərbaycan ədəbi dilinin, həm də Azərbaycan mətbuatının inkişaf tarixində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən bir dönmədir. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixində publisistik üslubun yaranması ilə yeni bir dövr başlanır. Əgər əvvəllər bədii üslub aparıcı olmuşdursa, sonradan publisistik üslubun yaranması ilə mətbuat dili Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubuna çevrilmişdir. XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan mətbuatında da qəzet üslubunun tam formalaşması prosesi gedirdi.

XX əsrin əvvəllərində tarixi şəraitlə əlaqədar neft sənayesinin meydana çıxması, kapitalizmin sürətlə inkişafı, iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi, təhsilin güclənməsi, ədəbi dilin ictimai funksiyasının daha da genişlənməsinə səbəb olur. Belə bir şəraitdə publisistik üslub inkişaf etməyə başlayır. Bu dövrdə Azərbaycanda Türkiyə meyilli ziyalıların bir qismi türk dilinin İstanbul ləhcəsini ədəbi dil səviyyəsində görürdülər. Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəlləri Bakıda fəaliyyət göstərən ziyalılar arasında hansı dilin işlənməsi ətrafında gərgin diskussiyalar, məşvəratlər gedirdi. Bu müzakirələr, ilk növbədə, öz əksini milli mətbuatda tapırdı. Xüsusilə Türkiyədə təhsil alan ziyalılar Azərbaycanda türk (osmanlı) dilini ədəbi dil səviyyəsinə qaldırmaq, ədəbi dil kimi qəbul etmək üçün fəallıq göstərirdilər.

Bir sözlə, XX əsrin əvvəllərində dil məsələləri siyasi məsələlərin tərkib hissəsinə çevrildi. Dövrün ziyalıları dərk edirdilər ki, başqa dillər kimi Azərbaycan dili də inkişaf etməli, ədəbi normalara əsaslanan ana dili olmalıdır. Ədəbi dilin statusu müəyyənləşməli, ədəbi dil normaları təsbit olunmalı idi. Həmin tarixi dönmədə Azərbaycan dilinin yad ünsürlərin, əcnəbi dillərin yersiz təsirindən qorunması problemi mövcud idi. Bu mövzuda Əli bəy Hüseynzadənin, Əhməd Cavadın, Firudin bəy Köçərlinin, Mirzə Cəlilin, Üzeyir Hacıbəyovun münasibətləri bir-birindən fərqlənir, lakin hamı dilin qorunub saxlanması fikrini irəli sürürdü. Azərbaycan

mətbuatı tarixində öz mövqeyi, üslubu, milli dəyərləri ilə seçilən “Füyuzat” jurnalının dili və üslubu dövrün ziyalıları arasında bir çox mübahisələrə, müzakirələrə səbəb olurdu.

Mübahisəli fikirlər arasında Əli bəy Hüseynzadənin görüşləri xüsusi rol oynayırdı. Əli bəy Hüseynzadə “Həyat” qəzetinin 1905-ci il, 7 sayılı buraxılışında nəşr etdirdiyi “Qəzetəmizin dili haqqında bir neçə söz” adlı məqalədə qeyd edirdi: “Əlbəttə, içimizdə öz lisani-millisinin qədrini bilən hər fərd ikinci şiqqəyi tərcih edir. Ərəbi və farsı kəlimata müğləq, qələzdir deyənlərdən sual edirəm ki, kapitalist, ekonomiya, pressa, direktor kibi sözlərimi, yoxsa sərmayədar, iqtisad, mətbuat, müdirmi müğləq və “qəliz”dir? Bir əsəri Avropa dillərindən tərcümə əsnasında sözü mənayi - həqiqi və müəyyən iləmi tərcümə etməli, yoxsa xalqımızın asan anlaması üçün mənayi - əsliyi təhrifmi etməli? Lazımdır ki, xalq öz dilini öyrənməyə rəğbət eləsin”¹ Yusif Vəzir Çəmənəminli 1913-cü ildə yazdığı “Əcəmilik möhürü və onunla mübarizə” adlı məqaləsində böyük vətənpərvərlik hissi ilə yazırdı: “Azərbaycan türklərinin tarixini sadə bir dildə yazdırıb nəşr etməlidir ki, camaat özünün türk olmağını bilsin. Keçmişini öyrənsin və milli vəzifələrini düşünüb gələcək üçün çarələr arasın. Yoxsa hər kəsdən soruşursan: “Sən kimsən?” Deyir: “Müsəlman”. Hamı bunu bilmirlər ki, dinimiz müsəlman dinidir, millətimizsə türk millətidir.”²

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatında baş verən proseslər o dövrün real siyasi-ictimai mənzərəsini əks etdirirdi. Fərqli baxışlar, fərqli ideologiyaların yayıldığı bu dövəmdə mətbuat dilinin spesifik tərzı, üslub xüsusiyyətləri formalaşmışdı. Mətbuat dilinə ikili yanaşma, iki istiqamətin mövcudluğu milli mətbuat dilinin tam formalaşmasına mane olurdu.

Dissertasiyanın II fəslı **“Azərbaycan mətbuat dilində osmanlı türkcəsi elementləri”** adlanır. XX əsrin əvvəllərində mətbuat dilinə osmanlı sözləri əsasən ədiblər tərəfindən gətirilirdi. M.Ə.Sabir türk şairləri Abdulla Cövdətin, Namiq Kamalın şeirlərinə nəzirələr yazmış və həmin şeirlər də müvafiq olaraq “Füyuzat” jurnalında çap olunmuşdu. XX əsrin əvvəllərində M.Ə.Sabirin, H.Cavidin, A.Səhhətin, Ə.Cavadın və digərlərinin şeirləri müxtəlif qəzet və məcmuələrdə nəşr olunurdu. Bununla da, bədii-publisistik üslubda türk (osmanlı) sözləri işlənirdi.

II Fəslin “Mətbuat dilinə osmanlı türkcəsinin fonetik təsiri” adlı başlığı altında XX əsrin əvvəllərində mətbuat orqanlarının dilində osmanlı

¹ Hüseynzadə Ə. Qəzetəmizin dili haqqında bir neçə söz // Azərbaycan publisistikası antologiyası. Bakı: “Şərq - Qərb”, 2007, s.158

² Çəmənəminli Y.V. “Əcəmilik möhürü və onunla mübarizə”// Azərbaycan publisistikası antologiyası. Bakı: “Şərq - Qərb”, 2007, s. 639

türkcəsinin fonetik təsirinin mövcud olmasının bir çox obyektiv və subyektiv səbəbləri tədqiq edilir.

XX əsrin əvvəllərində yazılan bədii əsərlərdə və bəzi mətbuat orqanlarının dilində osmanlı dilinə aid səs xüsusiyyətləri, fonetik özəlliklər onlarla sözdə müşahidə edilir. Xüsusilə, mətbuatda həm türk, həm də Azərbaycan dilində işlədilən, ancaq fonetik fərqlərə malik olan sözlər məhz türk (osmanlı) dilindəki kimi işlədilməsi nəzərə çatdırılır. “Şəlalə” jurnalından bir örnək: *Yer **yüzündə** insanları hayvanlardan ayıran şey “söz”dür.*¹ “Övraq-i Nəfisə” dərgisindən nümunə: *Əvət, böylə bir ali zat bir dənə cahil qatilin əlində öldü. Hüseynin qətli bu gün tək Türk ziyalılarını deyil, çoxunu, hətta əcnəbi tiyatroçuların da **yüreklerini** dağıdaraq etmişdir.*²

“Füyuzat” jurnalının dilində türk dilinə aid sözlərin bir qədər, bəzən isə tam olaraq Azərbaycan dilinə fonetik cəhətdən uyğunlaşdırılması da müşahidə edilir. Məsələn: *Əli:- Zatən, bu gün də bu cəhalətdən, bu bəlayi - müsibətdən **qurtulamadıq!***³ Nümunədən görüldüyü kimi, türk dilindəki *kurtulmaq* “xilas olmaq” sözü digər, əksər türk (osmanlı) sözləri kimi Azərbaycan dilinə uyğunlaşdıraraq, *qurtulmaq* formasında işlədilmişdir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilində türk (osmanlı) dilinin təsiri aşağıdakı səs fərqləri ilə müşahidə olunurdu:

e~i fərqi:

“Şəlalə” jurnalında bəzi sözlərin yazılışında osmanlı (türk) orfoqrafiyasının təsiri hiss olunur: Məsələn, jurnalda *ehtiyat* sözü türk dilinin təsiri ilə *ihtiyat* şəklində yazılmışdır: ***İhtiyat** ən böyük ərlkdir.*⁴

a~i fərqi ilə müşahidə olunan sözlərə bu dövrün bədii nümunələrində rast gəlmək mümkündür: Azərbaycan dilində *cahan* - türk dilində *cihan*:

*Hər qulun **cihanda** bir pənahı var*

Hər əhli - halın bir qibləgahı var (H. Cavid).

n~m fərqi:

***Qomşular** yol aldı, geri qalmayın* (H. Cavid).

m~b fərqi:

¹ Gubadzade C. “Şəlalə” dərgisi. Bitirmə Çalışması. Bakü: Qafqaz Universiteti, 2012, s.118

² Eryılmaz Selçuk. Evrak-ı Nefise Dergisi. Bakü: Qafqaz Universiteti, 2010, s. 69

³ “Füyuzat” (1906 - 1907). İkinci nəşr. Bakı: “Çaşıoğlu”, 2007, s.234

⁴ Gubadzade C. “Şəlalə” dərgisi. Bitirmə Çalışması. Bakü: Qafqaz Universiteti, 2012, s.163

Elmas kibi ləkəsizdir, saqın, qafil olmayın (H. Cavid).

“Füyuzat” jurnalında da Azərbaycan dilindəki *mən* əvəzliyi yerinə türk dilindəki *bən* əvəzliyi işlənmişdir: ***Bənim*** üçün *bir sənə buralarda qalmaq çoxdur belə...*¹ və s.

Yuxarıdakı örnəklər sübut edir ki, XX əsrin əvvəllərində osmanlı türkcəsinin Azərbaycan ədəbi dilinə fonetik təsiri həm orfoepik (tələffüz), (rəsmi çıxışlarda bu müşahidə olunurdu), həm də orfoqrafik səviyyədə idi. XX əsrin əvvəllərində yaranan mətbuat dilində söz sonunda *x* ilə işlənən sözlər osmanlı türkcəsində olduğu kimi, *q* və *k* samitləri ilə işlənmişdir. “Övraq-i Nəfisə” jurnalından örnək: ***Hüseyn Ərəblinski tanımayan yoqdur.***²

“Şəlalə” jurnalının dilində digər bir çox sözlərin də yazılışında türk orfoqrafiyasının böyük təsiri vardır. Ümumiyyətlə, həmin dərgidə *nafaka*, *çoluq-çocuq*, *çocuq*, *yavru*, *qafa*, *iyi*, *konuşmaq*, *yapmaq*, *şimdi*, *nasıl*, *nərədə*, *tıpki*, *həp*, *pək*, *validə*, *ziyədə*, *kəndi*, *tokat*, *yakmaq*, *para*, *zira*, *hənuz*, *tavr* kimi türk sözləri daha çox işlənmişdir.

“Övraq-i Nəfisə” məcmuəsində də türk dilinin fonetik xüsusiyyətləri müşahidə olunur. Məsələn, jurnalda *teatr* sözü türk dilinin fonetikasına uyğun olaraq *tiyatro* formasında verilmişdir: ***Tiyatro sənəti bu yerlərdə başqa bir üsuluyla mamul olunurdusa da, şükür olsun ki, qırx ildən ziyadədir ki, səhnəmiz tərtib düşü get-gedə tərəqqi etməkdə və qüvvətli, həvəsli aktyorlar yetirməkdəydi.***³

Göründüyü kimi, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda nəşr olunan “Füyuzat”, “Şəlalə”, “Azərbaycan”, “Övraq-i Nəfisə”, “Rəhbər”, “Məktəb” və s. kimi mətbuat orqanlarında sözlər bir çox halda Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasına uyğun deyil, türk dilinin orfoqrafiyasına uyğun formada verilmişdir.

İkinci fəslin “Mətbuat dilinə osmanlı türkcəsinin leksik təsiri” bölməsində göstərilir ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatının dilində türk (osmanlı) dilinin digər təsirləri kimi, leksik səviyyədəki təsiri də özünü göstərməyə başladı. Tədqiqatda qeyd edilir ki, əsrin əvvəllərində türk dilinin Azərbaycan mətbuat dilinə leksik səviyyədə təsiri fonetik və qrammatik təsirlə müqayisədə daha çox dominantlıq təşkil edirdi. Bu təsir az bir qismini çıxmaq şərtilə, demək olar ki, o dövrün bütün yazıçı və

¹ “Füyuzat” (1906 - 1907). İkinci nəşr. Bakı: “Çaşıoğlu”, 2007, s.139

² Eryılmaz Selçuk. Evrak-ı Nefise Dergisi. Bakü: Qafqaz Universitesi, 2010, s.69

³Şimşek Nişapur. Rehber Dergisi. İnceleme ve Metinler. Bakü: Qafqaz Universitesi, 2010, s. 64.

şairlərin əsərində, bir çox mətbuat orqanlarının dilində hiss olunurdu. XX əsrin əvvəllərində yaranan bədii örnəklərdə və mətbuat dilində türk (osmanlı) dilinin leksikasına aid *öksüz, dəf ol, ufaq, çocuq, pək, yarın, pəmbə, uyku, əvət, nasıl, zatən, nerdə, iştə, us, uslu, validə, bunalmaq, bəkləmək, sormaq, yavru, şaşırmaq, arkadaş, həp, həpsi, cümlə, çabuq, yaqlaş, laf, mayıs, həmişə, vuku bulmaq, qafa, iştə, işbu, şimdi, şu, kapatmaq* və s. tipli sözlər çox aktiv işlənmişdir. Bu dövəndə işlənən osmanlı türkcəsinin sözləri Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafına və özləşməsi prosesinə müsbət təsir göstərmişdir. Həmçinin həmin dövrlərdə türk dili vasitəsilə Azərbaycan mətbuat dilinə bir çox Avropa dillərinə aid sözlər keçmişdir. “Necə” mənasında olan sual əvəzliyi - *nasıl* sözü *necə* sözünə paralel olaraq bu dövrün mətbuat örnəklərində işlənmişdir. Məsələn, “Füyuzat” jurnalındakı nümunəyə nəzər salaq: *Bunu nasıl anlamalıyam?*¹

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda türkçülüğü təbliğ edən dərgilərdən biri də “Yeni Füyuzat” jurnalı idi. Redaktoru Əhməd Kamal olan “Yeni Füyuzat” jurnalında türkçülük, milli dəyərlər təbliğ olunurdu. Jurnalın əsas şüarı olan bu iki misrada osmanlı dilinin təsiri duyulmaqdadır: Məsələn:

*Ayinəsi işdir kişinin lafa baxılmaz,
Şəxsin görünür rütbeysi - əqli əsərindən.*²

“Molla Nəsrəddin” jurnalı “Füyuzat” jurnalı ilə əks tərəfdə dursa da, onun dilində də osmanlı türkcəsi elementləri az da olsa, işlənmişdir. *Hiylən duyuldu şimdi, sənə olmaz etibar*

*Əsrari-müxtəliflərin olduqca aşikar.*³

“Molla Nəsrəddin” jurnalında Azərbaycan dilindəki *musiqi* sözü yerinə türk dilindəki kimi *müzik* sözünə tez-tez rastlanır:

Bay-bay, burada müzik çalınır.

*Məni niyə bura gətirdiniz, mən qaçıram.*⁴

“Füyuzat” jurnalının dilində türk dilində işlənən Avropa mənşəli sözlər də işlənmişdir. Məsələn, *vapur* sözünü nümunə göstərək: *Şimaldan və cənubdan vapurlar dolusu hər qismi müskirat İrana kəsərlə daxil olmaqdadır, bu barədə nə cəmaətdən bir təşəbbüs, nə də hökumət tərəfdən*

¹ “Füyuzat” (1906 - 1907). İkinci nəşr. Bakı: “Çaşıoğlu”, 2007, s.131

² Aşırılı A. Azərbaycan mətbuat tarixi. Bakı: “Elm və təhsil” yayınları, 2009, s.100

³ “Molla Nəsrəddin” On cildə. III cild. (1909 - 1910-cu illər). Bakı: “Çinar-Çap” nəşriyyatı, 2005, s.446

⁴ Yəni orada, s.520

*bir tədbir görünmüyor.*¹ Fransız mənşəli *vapeur* “su buxarıyla işləyən gəmi” sözü türk dilinə keçərək *vapur* formasına düşmüşdür. Bu tipli faktlar bir daha sübut edir ki, XX əsrin əvvəllərində bir sıra Avropa dillərinə aid sözlər mətbuat dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə gəlirdi. Bu alınma prosesində də türk (osmanlı) dili əsas rol oynayırdı.

“Mətbuat dilinə türk (osmanlı) dilinin qrammatik təsiri” adlanan üçüncü bölmədə XX əsrin əvvəllərinə aid olan mətbuat dilində osmanlı türkcəsinə aid qrammatik ünsürlərin də müşahidəsi diqqəti cəlb edir. İndiki zamanda *-yor* şəkilçisinin işlənməsi türk dilləri içərisində yalnız osmanlı türkcəsində və Krım tatarlarının dilində müşahidə olunur. XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan dilinə aid bədii nümunələrdə və mətbuat üslubunda *-yor* şəkilçisinin işlənməsi məhz osmanlı türkcəsinin təsiri ilə baş vermişdir. Türkologiyada *-yor* şəkilçisinin mənşəyi haqqında bir neçə fərziyyə mövcuddur. Ən çox qəbul olunan türkoloq F. Meninskinin fərziyyəsidir. Bu türkoloqun fərziyyəsinə görə, *-yor* şəkilçisi *yürümek* feilinin qısalmış formasıdır. Bu fərziyyə sonralar P.Melioranski, K.Foy tərəfindən inkişaf etdirilmiş və dəstəklənmişdir.²

“Füyuzat” jurnalında Azərbaycan dilindəki indiki zamanın morfoloji göstəricisi olan *-ır*⁴ əvəzinə *-yor* şəkilçisi verilmişdir: *Bundan sonra Bakı şəhəri quberniyadan ayrılıb Peterburq və Moskva şəhərləri kibi özü ayrı bir “qarodonaçalstvo”, yəni hökuməti-bələdiyyə oluyor.*³ XX əsrin əvvəllərində bədii üslubda müşahidə olunan bu morfoloji əlamət mətbuat dilində də çox geniş şəkildə işlədilirdi. Məsələn, “Şərqi-Rus” qəzetinin 16 aprel 1903-cü il, 7 sayılı buraxılışında dərc olunan “Kömək eləyin” adlı məqalədə verilir: *Xahiş edənlərə abunələrdən yüzdə beş və elanlardan yüzdə on ücrət verməyə hazırız.*⁴

Məsələn, indiki müasir türk dilində “təsdiq etmək” anlayışı *onaylamaq* feili ilə ifadə olunur. Jurnalın dilində isə bu anlam *təsdiq ediyor* formasında verilir: *Bəşəriyyətin istikbalında, hökumətlərin və millətlərin təkamülündə bir məqsəd arayan bunda bir məqsəd və qayə olacağıni təsdiq ediyor deməkdir.*⁵ “Füyuzat” jurnalında osmanlı dilinə aid qrammatik xüsu-

¹ “Füyuzat” (1906 - 1907). İkinci nəşr. Bakı: “Çaşıoğlu”, 2007, s.144

² Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. Москва - Ленинград: “Наука”, 1956, с.223

³ “Füyuzat” (1906 - 1907). İkinci nəşr. Bakı: “Çaşıoğlu”, 2007, s.87

⁴ Şahtaxlı M. “Kömək eləyin!”. “Şərqi-Rus” qəzeti, 1903, 16 aprel, №7 // Azərbaycan publisistikası antologiyası. Bakı: “Şərq - Qərb”, 2007, s. 31

⁵ Dövlətova T. “Şelale dergisi”. (1914, 4-9 sayılar). Bitirmə Çalışması. Bakü: Qafqaz Universiteti, 2011, s.153

siyyətlər kifayət qədərdir: *Bədə bir cəmiyyəti-nisvaniyyə təşkil edərək Sona xanımı sədr intixab eləmişlər və 30 nəfər də əza seçmişlərdir. Fil-məclis 1600 manat cəm edib ibrəzi – hümmət etmişlərdir.*¹ Bu nümunədə Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, türk dilindəki kimi, əvvəl cəm şəkilçisi, sonra isə şəxs (xəbərlik) şəkilçisi işlənmişdir. Azərbaycan Cumhuriyyətinin rəsmi mətbuat orqanı olan “Azərbaycan” qəzetinin 31 mart 1919-cu il, 147 saylı nömrəsindən bəzi parçalara nəzər salaq: *Müsavətin birinci şöbəsindən bildirildi ki, ermənilər hücum edirlər və zirehli avtomobilləri Müsavat qarşısında dayanıb onları gülləyə basır və bir neçə müsəlmanı küçəyə çağırıb öldürmüşlərdir.*² Faktlardan göründüyü kimi, “Azərbaycan” qəzetində də türk dilinə aid bu morfoloji forma işlənmişdir. “Şəlalə” jurnalında “Osmanlılarda təyyarəçiliyin tərəqqisi. 2 – 8 kilometrlik hava səyahəti” başlıqlı yazıda verilir: *İstanbuldan almış olduğumuz məlumata nəzərən Balkan müharibəsindən sonra Osmanlılar arasında təyyarəçilik sənəti fevqaladə **denəcək** dərəcədə də **ilərləməkdədir**,*³ Göründüyü kimi, Azərbaycan dilində olan *deyiləcə* forması türk dilindəki kimi, *denəcə* formasında, *irəlləməkdədir* forması isə türk dilindəki *tək ilərləməkdədir* şəklində verilmişdir. Fərq yalnız türk dilində *e* saitinin Azərbaycan dilindəki *a* saitinə çevrilməsi şəklində verilməsində özünü göstərir. Çünki türk dilində həmin söz *ilerləməkdədir* formasında işlənir.

Nümunələr təsdiq edir ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda dərc olunan bəzi mətbuat orqanlarında *-dir*⁴ şəkilçisi türk dilinin morfolojiyasına uyğun olaraq, cəm şəkilçisindən sonra işlənmişdir. Halbuki Azərbaycan dilində qrammatik şəkilçilərin sıralanması belə deyil. Yəni Azərbaycan dilində feildə cəm (kəmiyyət) şəkilçisi *-lar*², *-dir*⁴ yəni III şəxs şəkilçisindən sonra işlədilir. “Dirilik” jurnalından bir nümunə verək: *“Yenə də özünü bilməməzlik, yenə də əcnəbi təsirlərə tabe olmaqlıq üzündən olaraq Azərbaycan türkləri qərbdəkilərinə “rum”, demiş, onlar da bu tərəfdəkilərə “əcəmi” ismi ilə yad etmişlərdir.*⁴

Beləliklə, yuxarıda sadaladığımız nümunələr sübut edir ki, XX əsrin əvvəllərində osmanlı türkcəsinin Azərbaycan mətbuat dilinə təsiri həm fonetik, həm leksik, həm də qrammatik səviyyələrdə olmuşdur.

¹ “Füyuzat” (1906 - 1907). İkinci nəşr. Bakı: “Çaşıoğlu”, 2007, s.79

² Aşırı A. Azərbaycan mətbuat tarixi. Bakı: “Elm və təhsil” yayınları, 2009, s. 52

³ Dövlətova T. “Şəlalə dergisi”. (1914, 4-9 sayılar). Bitirne Çalışması. Bakı: Qafqaz Universiteti, 2011, s.164

⁴ Rəsulzadə M. Ə. “Dirilik nədir?”. “Dirilik” jurnalı, 1914, 16 sentyabr, №1 // Azərbaycan publisistikası antologiyası. Bakı: “Şərq - Qərb”, 2007, s. 511

Dissertasiyanın sonuncu - **III fəsl** “**Azərbaycan mətbuatında türk xalqlarının dil birliyi problemi**”nə həsr olunmuşdur. Bu fəslin birinci bölməsində “XX əsrin əvvəllərində nəşr olunan qəzet və jurnallarda dil birliyi məsələsinin müzakirəsi” məsələləri tədqiq edilir.

XIX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində Qafqaz bölgəsində əslən Krım tatarı olan İsmayıl bəy Qasıralının nəşr etdirdiyi “Tərcüman” qəzeti ortaq türk ədəbi dili ideyasının yayılmasında müstəsna tarixi rol oynamışdı. 1883-cü ildən Krımda, Baxçasarayda nəşr edilməyə başlayan “Tərcüman” qəzeti Türkiyədə və Qafqaz bölgəsində ortaq türk dili ideyasını təbliğ edirdi. O dövəmdə yaşayan müxtəlif türkdilli xalqların nümayəndələri bu qəzeti asan şəkildə oxuyub anlaya bilirdilər. Krım tatarlarının dilində nəşr edilən “Tərcüman” qəzetinin dili türkdilli xalqların əksəriyyətinin başa düşdüyü ortaq dil səviyyəsində idi. Yəni müxtəlif türkdilli xalqların nümayəndələri həmin qəzeti oxuyarkən daha tərcüməyə ehtiyac qalmırdı. Məhz bu fakta görə o zamanlar “Tərcüman” qəzeti türkdilli xalqların yaşadıkları ərazilərdə çox sürətlə yayılırdı. Azərbaycan milli mətbuatının banisi Həsən bəy Zərdabi “Həyat” qəzetinin, 11 yanvar 1906-cı il, 9 sayılı buraxılışında “İttihadi-lisan” (Dil birliyi) adlı məqaləsində yazırdı:

“Biz, Rusiya dövlətinə tabe olan müsəlmanlar olaraq hamımız türkün. Bizim əsl dilimiz türk dilidir. Amma bu dil ayrı-ayrı yerlərdə cari olduğuna hər tərəfdə bir qeyri-cür şivəyə düşüb, qeyrilərdən aralanıb, əlbəttə, zikr olunan qayda ilə bu türk tayfaları elm təhsil etməyə başlayıb, yəni qaranlıq otaqdan çölə çıxıb tərəqqi yoluna düşəndə bir-birindən dəxi artıq uzaqlaşacaqdılar. Belədə bir az vaxtdan sonra onlar bir-birinin nə ki danışığını, hətta yazdığını da anlaya bilməyəcəkdilər. Heç insafdırmı ki, biz türklər bir dildə, bir dində ola-ola bir-birimizdən aralanıb artıq gücdən düşməyimizə səbəb olaq. Ona görə bizlərə vacibdir ki, indi vaxt keçməmişdən ittihadi-lisan dalıncan olub bir ümumi dil bina edib, bu ümumi dildə yazıb-oxuyaq ki, vaxtilə o dil hamının yazıb oxumaq dili olsun.”¹

“Tərcüman” qəzetində osmanlıçılıq, islamçılıq və türkcülük ideyaları təşviq edilirdi. XX əsrin əvvəllərində Qafqazın türkdilli mətbuat orqanları məhz İsmayıl bəy Qasıralının ortaq türk dili konsepsiyasını əsas ideoloji istiqamət kimi təbliğ edirdilər. Əsrin əvvəllərində Azərbaycandakı türkdilli mətbu orqanları da İsmayıl bəy Qasıralının, Əli bəy Hüseynzadənin tez-tez müraciət etdikləri ortaq türk dili və ortaq türk əlifbası mövzunu tez-tez gündəmə gətirirdi. Xüsusilə “Həyat”, “Açıq

¹Zərdabi H. İttihadi-lisan. “Həyat” qəzeti. 1906-cı il, 11 yanvar, №9 // Azərbaycan publisistikası antologiyası, Bakı: “Şərq - Qərb”, 2007, s. 13-14.

söz”, “İrşad”, “Şəlalə”, “Dirilik”, “Füyuzat”, “İstiqlal”, “Azərbaycan” kimi mətbuat orqanlarında bu mövzu daha çox işıqlandırılırdı.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatında ortaqlıq türk dili və ortaqlıq türk əlifbası ideyalarının təbliğ olunması, ilk növbədə, bu dövrdə türkcülük hərəkatının böyük vüsət alması ilə bağlı idi. Həm Türkiyədə, həm də Azərbaycanda milliyətçi qüvvələr türkcülüğü böyük bir hərəkata çevirdilər. Bu hərəkatın öncülləri Yusuf Akçuraoğlu, A.İbrahimov, Ə.Ağaoğlu, İ.Qaspiralı, Ə.Hüseynzadə, Z.Göyaltı, İ.Şinasi, N.Asım, A.Vefik Paşa, Ziya Paşa, M.C.Suavi, N.Kamal idi.¹ XX əsrin əvvəllərində türk birliyi ideyasının qatı tərəfdarlarından biri də Bəkir Çobanzadə idi. Əsrimizin əvvəllərində türk birliyi ideyası daha güclü idi. Bu ideyanın mahiyyətini o vaxt çoxları dərk etmirdi. Bu ideya sürətlə Azərbaycana, Kırım və başqa türk ölkələrinə yayılmaqda idi. B.Kaymas yazırdı ki, B.Çobanzadə İstanbul yazı dilinin bütün dünya türkləri üçün ümumi yazı dili ola biləcəyinə inanmır.² Əli bəy Hüseynzadə “Həyat” qəzetinin 1905-ci il, 7 saylı buraxılışında nəşr etdirdiyi “Qəzetəmizin dili haqqında bir neçə söz” adlı məqalədə yersiz rus, ərəb və fars sözləri ilə Azərbaycan dilini “çirkəndirənləri” kəskin tənqid edərək, bu yersiz alınmaların qarşılığında türk sözlərinin işlənməsinin ortaqlıq dil birliyinə səbəb olacağını göstərirdi.³

XX əsrin əvvəllərində “İrşad” qəzetində, “Şəlalə” jurnalında da türkdilli xalqların ortaqlıq dil birliyi ideyası təbliğ edilirdi. Bu dövrdə Bakıda əsasən Türkiyədə ali təhsil almış ziyalılar ədəbi dil kimi osmanlı türkcəsində danışmağa üstünlük verirdilər. XX əsrin əvvəllərində “Molla Nəsrəddin” dərgisi ilə “Füyuzat” dərgisi arasında dil mübarizəsi gedirdi. “Füyuzat” dərgisində osmanlı dilinin təsiri daha çox hiss olunurdu. Bu jurnalın fəaliyyəti bütün türk dünyasının birliyinin təbliğinə həsr olunmuşdu. XX əsr Azərbaycan mətbuatı tarixində dərin izlər buraxan “Füyuzat” jurnalının dil və üslub xüsusiyyətlərinə türk (osmanlı) dilinin böyük təsiri olmuşdur. Bu təsirin bir çox səbəbləri vardır. Jurnalın redaktoru, Türkiyəyə meyilli ideoloq Əli bəy Hüseynzadənin ortaqlıq türk dili kimi türk (osmanlı) dilini örnək hesab etməsi və publisistik məqalələrində bu dilin elementlərindən daha çox istifadə etməsi, jurnalın türkcülük, türk

¹Nerimanoglu Veli Kamil. Ali bey Huseynzade ve Osmanli-Turk Kulturu // Turk Halkbilimi Dili ve Poetikasi Fikir Hayati (Makele ve Denemeler). Ankara: Akcağ Yayınları, 2011, s. 155.

²Babayev A. Bəkir Çobanzadə. Bakı: “Şərq-Qərb”, 1998, s.14; 8

³Hüseynzadə Ə. Qəzetəmizin dili haqqında bir neçə söz // Azərbaycan publisistikası antologiyası. Bakı: “Şərq - Qərb”, 2007, s. 157

birliyi ideyasını təbliğ etməsi, dərginin romantizm ədəbi cərəyanını təmsil etməsi əsas səbəblərdən idi.

XIX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində mətbuatda təşviq edilən ortaq dil ideyası bu gün də türkdilli xalqlar arasında ən zəruri məsələlərdən biridir. İndi də aktuallaşan bu ideyanın XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatında geniş şəkildə işıqlandırılması dövrün tələbi idi. O illərdə türk dünyasında birlik uğrunda çalışmaları başlamışdı. Təbii ki, bu birlik üçün ilk şərtlərdən biri də dil birliyi idi. Bütün türk dünyasının qabaqcıl ziyalıları bunun üçün mübarizə aparırdılar. “Füyuzat” jurnalının və “Həyat” qəzetinin dilində Azərbaycan və türk sözlərini paralel işlətməklə, əslində Əli bəy Hüseynzadə ortaq dil ideyasına xidmət edirdi. Yəni burada Azərbaycan dilinin normaları pozulsa da, Ə.Hüseynzadənin niyyəti ortaq dilə xidmət missiyasını yerinə yetirirdi. Zamanında və sonralar “Füyuzat”ın dilinə görə çoxlu tənqidlərə məruz qalsa da, böyük ideoloq ortaq dil birliyinin türkdilli xalqlar arasında bərqərar olmasına çalışmışdı.

III Fəslin “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatında türk xalqlarının əlifba birliyi məsələsinin əksi” adlanan ikinci bölməsində əsas problemlərdən biri olan əlifba probleminin, o cümlədən vahid əlifba probleminin tədqiqi öz əksini tapır. Dissertasiyada qeyd edilir ki, əlifba unifikasiyasının olmaması türkdilli xalqların zaman-zaman bir birindən ayrı düşməsinə səbəb olan əsas problemlərdən biri olmuşdur. Tarix boyu fərqli əlifbalardan, qrafikalardan istifadə edən türkdilli xalqların nümayəndələri ortaq əlifbaya, ortaq imlaya hər zaman ehtiyac duymuşlar.

XX əsrin əvvəllərində milli mətbuat orqanlarında demokratik ruhlu ziyalılar ərəb əlifbasının xalqın tərəqqisinə mane olduğunu iddia edir, latın əlifbasına keçidin zamanın tələbi olduğunu tez-tez vurğulayırdılar. Bu ziyalılara görə latın əlifbası türkdilli xalqların birliyinin təminatı, ortaq ünsiyyət dilinin formalaşması üçün ən ideal qrafika idi. Azərbaycanda latın qrafikalı əlifbanın tətbiq olunması ideyası ilk dəfə M.F.Axundzadə tərəfindən irəli sürülmüşdü. Türk maarifçilərinin XIX yüzillikdən bəri apardığı yeni əlifba məsələsi iki qola şaxələnmişdi: ərəb və latın qrafikası əsasında türk əlifbası. Uzun mübahisələrdən sonra səs çoxluğu və fikir üstünlüyü ilə latınçılar qalib gəldi. Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan milli mətbuatında əlifba mövzusu C.Məmmədquluzadənin, Ü.Hacıbəylinin, N.Nərimanovun publisistikasında xüsusi yer tuturdu. 1903-1905-ci illərdə Tiflisdə nəşr olunan “Şərqi-Rus” qəzetinin redaktoru M.Şahtaxtı da əlifba islahatı ilə bağlı mətbuatda uzun müddət yazılar yazmış, əlifbanın yeniləşdirilməsi ideyasına dəstək vermişdi. M.Şahtaxtlının Mirzə Fətəli Axundzadədən sonra əlifba islahatına başlaması və onun təklif etdiyi

metod birmənalı qiymətləndirilməmiş, barəsində həm müsbət, həm də mənfi münasibətləri əks etdirən məqalələr yazılmışdı.¹ 27 iyun 1924-cü ildən etibarən latın əlifbası Azərbaycan hökuməti tərəfindən rəsmi şəkildə istifadə olunmağa başlandı. 1 may 1925-ci ildə latın əlifbası ilə qəzetlərin və rəsmi yazışmaların aparılması məcburi elan edildi. 1925-1926-cı illər yeni dərs ilində bütün Azərbaycan məktəblərində latın əlifbasının tətbiq olunmasına başlandı. Türkiyədə isə 1928-ci ildə ərəb əlifbası dəyişdirilərək, latın əlifbası ilə əvəz olunmuşdu. N. Nərimanov dövlət səviyyəsində yeni əlifbanı dəstəkləyən əsas siyasi xadimlərdən biri idi. O, yazırdı: “Yeni əlifbanı qəbul etmək məsələsini həll etməliyik. Əksər adamlar latın əlifbasını qəbul etməmək fikrindədirlər”.²

XX əsrin əvvəllərində sovet dövründə Azərbaycanda latın qrafikası ilə yeni mətbuat orqanları dərc olunmağa başladı. XX əsrin 20-ci illərində yeni latın əlifbası ilə nəşr olunan əsas qəzetlərdən biri “Yeni yol” adlı qəzet idi. Qəzet Azərbaycanda latın qrafikalı əlifbanın təbliğində müstəsna rol oynayırdı. “Yeni əlifba cəbhəsində qarşımızda duran elmi vəzifələr” adlı məqalənin müəllifi tanınmış türkoloq Bəkir Çobanzadə idi. B.Çobanzadə yeni əlifba məsələsi ilə bağlı yazırdı: “Yeni əlifba cəbhəsi hənuz bitmiş deyildir, imdiyə qədər bu cəbhədə çox böyük müvəffəkiyyətlər əldə edilmişdir”.³

Bakıda 1926-cı ildə təşkil olunan I Türkoloji Qurultayın əsas məqsədi məhz türkdilli xalqların latın əlifbasına keçməsi ilə orta əlifbanın yaradılması məsələsi idi. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatında müzakirə olunan əsas mövzulardan biri məhz əlifba məsələsi idi. Əsrin əvvəllərində ziyalılar arasında əlifba məsələsində ziddiyyətli fikirlərə də rast gəlinirdi. Məsələn, türk xalqlarının orta əlifbanın qatı tərəfdarlarından olan Ə.Hüseynzadə Azərbaycan türklərinin istifadə etdikləri ərəb əlifbasının dəyişdirilməsinin tərəfdarı deyildi. Əli bəyə görə, əlifbanı dəyişmək nicat yolu deyildir. O, ərəb əlifbasını bütün müsəlmanları birləşdirən vasitə kimi yüksək qiymətləndirirdi. Əlifbanı dəyişməklə baş verən maddi və mənəvi ziyanı əvvəldən görə Ə.Hüseynzadə onun vacib problem olmadığını düşünürdü.⁴

¹ Aşırılı A. Azərbaycan mətbuat tarixi. Bakı: “Elm və təhsil” yayınları, 2009, s.54

² Ergun Ayca. Azerbaycanda Bir Ulusal Kimlik Meselesi Olarak Alfabe Değişiklikleri // Bilig Dergisi, Ankara: Ahmet Yesevi Universitesi, 2010, Sayı 54, s. 141

³ “Yeni yol”. Dərgi. Bakı: 1927, 7 noyabr, (“Yeni yol” qəzetəsinə ilavə), s.7

⁴ Ələkbərova K. XX əsrin əvvəllərində osmanlı türkcəsinin Azərbaycan dilinə təsiri. Bakı: “Nurlan”, 2010, 240 s.

Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəllərində türkpərəst qüvvələr latın əlifbasının qəbulunun türkdilli xalqlar arasında ortaqlıq yaradacağına əmin idilər.

Mətbuat vasitəsilə hal-hazırda da türk dilindən Azərbaycan dilinə bir çox sözlər keçməkdədir. Bu sözlər Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynayır.

Aparılan tədqiqat nəticəsində əldə edilmiş yekun fikirlər **Nəticə** hissəsində ümumiləşdirilmişdir:

1. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatında türk (osmanlı) dilinə aid ünsürlərin işlədilməsi ortaq türk dilinin yaradılması ideyası ilə birbaşa bağlı məsələ idi. Bu prosesin mahiyyətində məhz həmin ideya dayanırdı. Bu ideyaların nəzəri əsasları İsmayıl bəy Qaspiralının, Ziya Göyälpin, Əli bəy Hüseynzadənin türkcülük baxışlarına söykənirdi. Həmin zamanlarda iki qohum xalqın dili vahid bir dil kimi anlaşıldı.

2. XX əsrin əvvəllərində türk (osmanlı) dilinin Azərbaycan ədəbi dilinə təsiri mətbuat (publisistik), bədii və rəsmi-işgüzar üslublarda öz əksini tapmışdı.

3. Bu dövənlərdə milli Azərbaycan mətbuatında türk (osmanlı) dilinə aid dil elementləri həm fonetik, həm leksik, həm də qrammatik səviyyədə idi. Yəni türk dilinin Azərbaycan mətbuat dilinə təsiri 3 əsas istiqamətdə baş vermişdi .

4. XX əsrin əvvəllərində həm Azərbaycan mətbuatında, həm də milli ədəbiyyatda osmanlı elementlərinə yer verilməsi Azərbaycan dilinin özləşməsi, milliləşməsi prosesinə təsir göstərmiş amillərdən biri idi. Çünki türk sözlərinin təsiri ilə Azərbaycan ədəbi dilinə “ağırlıq” gətirən ərəb və fars mənşəli sözlər istər-istəməz aradan çıxırdı. Digər bir tərəfdən, bu sözlərin bir çoxu vaxtilə Azərbaycan dilində işlənmiş, sonradan isə arxaik leksikaya çevrilmiş sözlərdən ibarət idi. Yəni əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilində türk dilinin təsiri ilə həm də qədim sözlərin dilə yenidən qayıdışı baş verirdi. Məcəzi mənada desək, qədim türk sözlərinin Azərbaycan türkcəsində “dirilməsi” prosesi gedirdi. Ona görə də XX əsrin əvvəllərində osmanlı türkcəsinin Azərbaycan türkcəsinə təsirinin sırf mənfi planda verilməsi tarixi həqiqət baxımından düzgün deyil. Yəni osmanlı dilinin təsiri ilə ədəbi dilə qədim türk leksik qatının bir hissəsi yenidən qayıdırdı.

5. Osmanlı türkcəsi elementlərinin XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilindəki təsiri Türkiyədə təhsil almış Hüseyn Cavid, Əli bəy Hüseynzadə kimi ideoloqların fəaliyyəti ilə birbaşa bağlı idi. Həmin dövənlərdə Türk dilinin İstanbul ləhcəsinin Azərbaycanda ədəbi dil

statusunda təqdim olunması heç də birmənalı qarşılanmırdı, bəzən tənqidlərə məruz qalırdı.

6. XX əsrin əvvəllərində türk (osmanlı) dil elementlərinin Azərbaycan mətbuatına sürətli nüfuz etməsində “Həyat”, “Füyuzat”, “Yeni füyuzat”, “Azərbaycan”, “Şəlalə”, “Övraq-i Nəfisə”, “İrşad”, “Açıq söz”, “İstiqlal”, “Rəhbər”, “Məktəb” kimi mətbuat orqanlarının xüsusi önəmi var idi.

7. Nəzərə alaq ki, türk və Azərbaycan dillərinin ortaq cəhətləri mövcuddur. İki və ya üç əsr öncə bu dillərdəki ortaq cəhətləri yazılı qaynaqlara əsaslanaraq müəyyənləşdirmək daha asandır. Əsrin əvvəllərindəki ziyalılar da bu ortaqlığı təmin etmək üçün osmanlı dilində yazıb-yaratmağı bir vasitə hesab edirdilər.

8. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatında, yəni publisistik üslubunda türk (Osmanlı) dilinin təsiri danılmaz faktdır. Bu təsirin müsbət tərəfləri o idi ki, Azərbaycan dili ilə türk (Osmanlı) dilinin ortaq cəhətləri daha da güclənirdi, dillərarası fərqlər zəifləyirdi. Ortaq türk dilinin yaradılmasına bir dəstək idi, yerli-yersiz işlədilən ərəb və fars alınmalarına qarşı türk sözlərinin mübarizəsi gedirdi.

Digər tərəfdən isə bir çox halda yarı türk, yarı Azərbaycan dil elementlərinin istifadəsi sünilik yaradırdı. Azərbaycan dilində yazılanları oxucular bəzən başa düşməkdə çətinlik çəkirdilər. Mətbuat dilinin sadəliyi əvəzinə, mürəkkəbləşməsi, ağırlaşması prosesi gedirdi. Həmçinin bəzi hallarda Azərbaycan dilinin fonoloji və morfoloji qanunları pozulurdu.

9. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mövcud olan mətbuat orqanlarında bir çox halda türk sözləri Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılaraq verilirdi. Türk (Osmanlı) sözlərinin Azərbaycan dilinin fonetikasına uyğunlaşdırılması həm orfoqrafik, həm də orfoepik səviyyədə idi.

10. Bədii üslubla mətbuat üslubu osmanlı elementlərini digər üslublara nisbətə daha çox inikas etdirirdi. Bunun da əsas səbəbi həmin dövrdə bədii və publisistik üslubun aparıcı mövqedə dayanması ilə bağlı idi. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda kütləvi şəkildə mətbuat orqanlarının artması amilini də qeyd etmək lazımdır. Ümumiyyətlə, XX yüzilliyin əvvəlləri Azərbaycan mətbuatının progress, inkişaf dövrü idi.

11. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatına türk (Osmanlı) dili elementlərinin kütləvi şəkildə müdaxiləsində Türkiyədən dəvət olunmuş müəllimlərin, mütəxəssislərin də böyük təsiri var idi.

12. XX əsrin əvvəllərində bir çox Avropa mənşəli sözlərin Azərbaycan dilinə keçidində də osmanlı türkcəsinin mühüm rolu olmuşdu. Bu keçid prosesində əsas qaynaq da milli mətbuat idi.

13. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilinin mətbuat (publisistik) üslubunun formalaşmasında və təkmilləşməsində türk (osmanlı) sözlərinin müəyyən tarixi təsiri faktı da danılmazdır.

14. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatında əksini tapan türkdilli xalqlar arasında dil birliyi və ortaq əlifba birliyi ideyası yüz il keçdikdən sonra, günümüzdə yenidən aktuallaşmışdır. Bu fakt da onu sübut edir ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatında öz əksini tapan milli birlik, dil birliyi ideyasını təbliğ edən ziyalılar, əslində, böyük uzaq-görənlik göstərmişlər.

Dissertasiyanın əsas məzmun və müddəaları aşağıdakı tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət və onun ana dilinə təsiri. Azərbaycan Universitetinin elmi jurnalı, İpək yolu, №4, Bakı: 2013, s. 99-104
2. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dilinə osmanlı türkcəsinin fonetik və qrammatik səviyyələrdə təsiri. Dilçilik İnstitutunun Əsərləri №1, Bakı: 2014.
3. “Şəlalə” jurnalında osmanlı elementləri. Filologiya məsələləri, Bakı: 2014, s. 33-40
4. Лексическое воздействие османского турецкого языка на азербайджанский в начале XX века. Учение записки Таврического Национального Университета. Симфереполь: 2014. с. 290-296.
5. “Füyuzat” jurnalının dilində osmanlı türkcəsi elementləri. Tədqiqələr, №1-2(20-21), Bakı: 2014, s. 129-137
6. “Füyuzat” jurnalının dili. Bakı Qızlar Universitetinin Elmi Əsərləri, №1, Bakı: 2014, s. 104-106.
7. XX əsrin əvvəllərində nəşr olunan qəzet və jurnallarda dil birliyi məsələsinin müzakirəsi. Azərbaycan Pedaqoji Universiteti. Pedaqoji Universitet Xəbərləri, №2, Bakı: 2014.
8. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatında türk xalqlarının əlifba birliyi məsələsinin əksi. Azərbaycan Dillər Universiteti. Elmi Xəbərlər, №2, Bakı: 2014, s. 72-77
9. XX əsrin əvvəllərində mətbuatda Azərbaycan dili məsələsinin əsas aspektləri. Dil və ədəbiyyat, Bakı Dövlət Universiteti №2, Bakı: 2014, s. 91-94
10. Ortak Dil Çalışmaları Açısından Tovfik Hacıyev'in “Türkler İçin Ortak Ünsiyet Dili” Adlı Kitabı. Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, Sayı:23, 2014, İzmir: s. 155-166

- 11.** Azərbaycan Çocuk Edebiyatında “Mekteb” Dergisinin Yeri. II Beynəlxalq Türk Xalqları Uşaq Ədəbiyyatı Konqresi-Materiallar, 11-13 oktyabr, 2012-ci il, Bakı: s. 403-407
- 12.** Ortak Dil Düşüncesinin Selef ve Halefi: Gaspıralı İsmail'den Ali Bey Hüseyinzade'ye. Sələflər və Xələflər I beynəlxalq simpoziumu-Materiallar, 22-24 oktyabr, 2014-ci il, Bakı: s. 78-84.

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ПЕЧАТЬ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА И ОТТОМАНСКИЙ ТУРЕЦКИЙ ЯЗЫК

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена влиянию старотурецкого на печать в Азербайджане в начале XX века. Во введении повествуется об актуальности, целях, методах и источниках темы.

Первая глава называется "Языковые вопросы в печати Азербайджана в начале XX века". В ней повествуется об органах печати в Азербайджане в начале XX века, и об используемом в них языке. В этой главе отмечается, что в начале XX века в Азербайджане существовала борьба за статус литературного языка. Некоторые интеллектуалы считали приемлемым использование старотурецкого в качестве литературного языка в Азербайджане.

Вторая глава называется "Элементы старотурецкого в азербайджанской печати". В этой главе повествуется о фонетическом, лексическом и грамматическом влиянии старотурецкого на стиль печати в Азербайджане в начале XX века.

В третьей главе говорится о языковом единстве тюркских народов в азербайджанской печати. В разделе "заключение" обобщаются основные выводы исследования.

**PRESS IN AZERBAIJAN IN THE EARLY 20TH
CENTURY AND THE OTTOMAN TURKISH LANGUAGE**

SUMMARY

The thesis is devoted to the influence of Ottoman Turkish on press in Azerbaijan in the early twentieth century. In the introduction, the relevance, objectives, methods and sources of the topic are presented.

The first chapter is called "Language issues in the press in Azerbaijan in the early twentieth century." It tells the story of the print media in Azerbaijan in the early twentieth century, and its language. In this chapter, it is noted that in the early twentieth century in Azerbaijan there was a struggle for the status of the literary language. Some intellectuals considered acceptable to use the Ottoman Turkish as the literary language in Azerbaijan.

The second chapter is called "Elements of Ottoman Turkish in the Azerbaijani press." This chapter is dedicated to phonetic, lexical and grammatical influence of Ottoman Turkish on the style of the press in Azerbaijan in the early twentieth century.

The third chapter discusses the linguistic unity of the Turkic peoples in the Azerbaijani press. In the "conclusion" the main conclusions of the study are summarized.

На правах рукописи

САИТ МЕХМЕТ МАСХАР оглы ШИМШЕК

**АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ПЕЧАТЬ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА
И ОТТОМАНСКИЙ ТУРЕЦКИЙ ЯЗЫК**

5710.01– тюркские языки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологическим наукам

БАКУ - 2015